

1. Будур Н., Лыткина И. Библия в русской живописи / Н. Будур, И. Лыткина. — М., 2003. — С. 10.
2. Минуа Ж. Дьявол / Жорж Минуа. — М.: Астрель, АСТ, 2004. — С. 51.
3. Рассел Дж. Б. Люцифер. Дьявол в Средние века / Джеффри Бартон Рассел. — СПб: Евразия, 2001. — С. 51.

SUMMARY

Saliij Anatoliy

EVIL'S TYPE IN ICON-PAINTING TRADITION OF UKRAINE

An author follows to the insufficiently studied theme in modern Ukrainian science about religion. On the basis of analysis of the Devil's images on the Ukrainian icons, author tries to retrace the proper parallels in icon-painting tradition, which was folded in east Christianity.

Key words: icon, icon-painting tradition, evil's type, Devil, Satan.

Ольга Куртасова

ОСОБЛИВОСТІ ІКОНОГРАФІЇ “НЕОПАЛИМА КУПИНА” В ІКОНОПИСУ ВЕТКІВСЬКОЇ ШКОЛИ

Досліджено іконографію “Неопалимої Купини”. На основі аналізу іконографії ветковських ікон, виявлені особливості ветковської іконографічної схеми “Неопалима Купина”. Також виявлено, що вона видозмінюється незалежно від часу написання ікони, за рахунок яких елементів іконографії та з якої причини. Дослідження ґрунтується на матеріалах, які було зібрано в результаті експедицій до м. Ветка (Білорусія), а також з приватних колекцій м. Харкова та м. Чугуєва .
Ключові слова: Ветківська школа, Неопалима купина, іконографічна схема, Апокаліпсис.

Постановка проблеми. Останнім часом в поле зору реставраторів та колекціонерів іконопису в Україні (в Києві, Чернігові, Харкові, Полтаві, Сумах, Чугуєві, Донецьку, Одесі, Вінниці та ін.) потрапляє значна кількість старообрядницьких ікон Ветковського типу. Це пов'язано з величезною кількістю старообрядницьких сіл та общин, розташованих на території України, які мали зв'язки з розташованим поблизу старообрядницьким іконописним

центром Ветка, розташованим в Білорусії (Гомельська область) на кордоні з Україною (Чернігівщина) та Росією (Брянщина). Більшість ікон була завезена до України з Ветки та вони, переміщуючись по країні, впливали на інші центри іконопису. Інша частина ікон, що знаходяться у нас, була написана старообрядцями, що переселилися з Ветки на Чернігівщину та в інші райони України. Ще частина була створена місцевими майстрами іконопису, у манері ветковської школи зі своєю інтерпретацією.

У результаті такого потужного потоку подібних старообрядницьких ікон частіше виникають проблеми при їх атрибуції та грубі помилки. Так як головним орієнтиром є ветковська школа, вже, наприклад, при мінімальній подібності орнаменту та золоченого тла реставратори та працівники музеїв роблять поспішні висновки про те, що це ветковська ікона. А потім йде невірна реконструкція іконографії та відповідно, неякісна реставрація. Також часто зустрічаються невірно або не досить точно атрибутовані ікони в музеях та публікаціях, що зовсім неприпустимо. Це відбувається тому, що не існує достатньої кількості інформації про іконографічні особливості ікон виконаних у Ветки. Дослідницька література, присвячена ветковському іконопису, обмежується загальною поверхневою характеристикою, неповними даними про техніко-технологічні особливості й фрагментарними відомостями про іконографію. Тому на сьогоднішній день виникла суттєва необхідність та актуальність у вивченні та чіткому визначенні особливостей ветковської іконографії.

Ціль дослідження: визначити особливості іконографії “Неопалима купина”, притаманні ветковській школі. Вивчити, як змінювалися ветковські ізводи, виконані в різні часи та с чим це пов’язано.

Результати дослідження. Найбільш ранні варіанти іконографії “Неопалима купина” склалися в епоху Івана Грозного та відносяться до символіко-алегоричних композицій, досить поширених в ті часи. Іконографія існує в двох типах: перший представляє появу пророку Мойсею Неопалимої Купини в образі Богоматері “Знамення” в палаючому кущі, другий — композицію з восьмикутною зіркою, в якій розміщена Богоматір Одигитрія. По змісту, зображення неспалимого куща позначало образ Богоматері, яку не опалив вогонь Божества при непорочному зачатті. На грудях Богородиці розміщені символічні зображення: сходи (бачення святим патріархом Яковом сходів “що встановлені на землі та верхом сягнули неба”), дім та Христа в архієрейських одежах.

Другий тип іконографічної схеми “Неопалима купина” був особливо популярним в старообрядницькій середі. Для есхатологічного настрою старовірів були особливо важливі образи, узяті із Апокаліпсису, який, як і Старий Завіт, також був джерелом для іконографії.

У самому початку тексту Апокаліпсису сказано: “не запечатауй слів пророчтв цієї книги; бо час близько”¹. Це найбільш характерно пояснюють ту атмосферу напруженості й очікування скорого наближення Другого пришествя, що панувала в середі віруючого старообрядця XVIII сторіччя, ікони Ветковської школи. Цей ефект досягається за рахунок композиційного та кольорового рішення ветковських ікон. Гострі кути червоно-синьої восьмикутної зірки, що різко перетинають одна одну, мають контрастний й емоційний вигляд, нагадуючи яскраві язики палаючого полум’я. Вогонь в свідомості старообрядця асоціювався з ідеєю очищення душі та поєднання з Богом, достатньо пригадати відомі старообрядницькі “гарі” наприкінці XVII сторіччя, щоб зрозуміти їх благодійне ставлення до вогню. Тому в ветковських іконах червоний колір часто є одним із домінуючих. В тексті Апокаліпсису, Господь каже Іоанну: “Раджу тобі купити у Мене золото, що очищене вогнем, щоб тобі збагатіти”, а раніше йде такий опис Владики: “і очі Його, як полум’я”².

Далі у тексті Апокаліпсису йдеться: “І від престолу виходили блискавки і громи і голоси, та сім ліхтарів вогняних палали біля престолу, і є вони сім духів”³. В іконографії духи Божі розташовані в променях синьої зірки та навколо неї, та представлені у вигляді караючих янголів, вісників Страшного суду. У руках янголів — вогняні світильники, блискавки, палаючий вогонь й гострі мечі. Така грізна картина Апокаліпсиса наповнювала души віруючих страхом неминучої кари Господньої і призивала до негайного каяття й молитви про заступництво. Так, наприклад, ікона, що знаходиться на реставрації в Ветковському музеї, скоріш за все, належить до найбільш ранніх. Про це свідчить і ступень її збереженості й певна стриманість в колориті, що характерно для ветковської іконописі кінця XVIII сторіччя, а також перенасиченість композиції зображеннями янгольських сил, що відповідає тексту Акафіста ікони “Всіляке єство янгольське здивується великій Твоїй вочоловіченню справі”⁴.

В указаному іконографічному варіанті відчувається особливо напружений стан старовірів, що збільшили в три рази кількість янголів та їх вогняних атрибутів. В Апокаліпсисі сказано: “бачив я іншого Янгола потужного, що з неба сходяв одягнений хмарою; над головою його була веселка, обличчя як сонце, а ноги як стовпи вогняні”⁵. Це також знаходить відображення в іконографічній схемі, де в лівому трикутнику синьої зірки розміщені янголи з веселками, в верхньому куті — янголи на хмарі, а в правому — янголи, що тримають оголену фігуру, яка символізує вітер. В нижньому трикутнику янголи тримають золоті кадила, що відповідає Одкровенню Іоанна Богослова: “Та узяв Янгол кадило, і наповнив його вогнем з жертовника, та й кинув на землю: і відбулися голоси і громи, і блискавки і землетрус”⁶. Далі

в Одкровенні говориться: “І перша тварина була подібна до лева, і друга тварина подібна до теляти, і третя тварина мала людське обличчя, і четверта тварина подібна орлу”⁷. В іконографії ці образи також відображені наступним чином: в променях червоної зірки присутні символи святих євангелістів: Янгол (Матвій), Орел (Марк), Теля (Лука) та Лев (Іоанн).

В інших, більш пізніших ветковських іконах “Неопалима купина” (XIX сторіччя) в променях першої зірки розміщено лише по одному янголу. У великому колі, що усяєне хмарами, це є одним із сталих елементів ветковської іконографії і відображено в Акафісті: “Радій, покров світу, ширший хмари”⁸, змінюється не лише кількість янголів, але й атрибути в їх руках. Наприклад, якщо в іконі XVIII сторіччя розміщені янголи володарі морозу зі снігом в руках, то в пізніших іконах, на їх місці розміщений один янгол — Дух Розсудливості в царській короні, що символізує Божественну владу.

В наступному сегменті, де розміщені три грізних янгола в воїнських обладунках з мечами, що ілюструють текст Апокаліпсиса: “І відбулася не небі війна: Михайло і Янголи його воювали проти дракона”⁹, в іконах XIX сторіччя залишається лише один янгол і він має назву Дух Благочинства. Це пов’язано з тим, що в більш пізніх іконах, створених наприкінці XIX сторіччя, есхатологічні настрої старообрядців пом’якшуються. Наприклад, золоті чаші, з яких сяють блискавки, в руках янголів, в більш пізніх іконах змінюються на скриню чи золоту судину.

В іншій групі янголів в іконі із ветковської майстерні (XVIII сторіччя) (рис. 1) у кожного в руках знаходиться чаша з вогнем, а в іконі, яка знаходиться в Харківській колекції (пер. половина XIX сторіччя) одна чаша без вогню й оголена фігура. На ветковській іконі з Чугуєва (кінець XIX сторіччя) на їх місці вже розміщено Дух Благоденства та Роси Милосердя, про що свідчить напис зверху. В руках у нього золоті чаші без вогню. Бог Живий, зі слів апостолів, “не припиняв свідчити про Себе добродіяннями, даруючи нам з неба дощі і часи врожайні та наповнюючи їжею та радістю серця наші”¹⁰. Також в пізніших іконах спостерігається менша кількість персоналії. Якщо в іконі із ветковської майстерні (XVIII сторіччя), серафимів, що оточують Богоматір шість, то на іконі з Чугуєва (середина XIX сторіччя) (рис. 3) їх кількість зменшується до чотирьох, а в іконі із експозиції Ветковського музею (кінець XIX сторіччя) вони взагалі відсутні.

В кутах ікони — бачення пророків: в правому нижньому куті бачення Якову — сходів з янголами, в лівому, Єзекіїлю — зачинених воріт, “бачив на сході ворота і ніякий чоловік не пройде ними, бо Бог ними пройшов”¹¹. У верхньому лівому куті — сюжет першого варіанту іконографії “Неопалимої купини” (бачення пророку Мойсею), де він з’являється самостійною іконою,

а тут лише маленьким фрагментом.

В правому верхньому куту іконографічна схема не така стійка. В деяких іконах розміщено зображення серафима з щипцями та палаючим вогнем, що явився пророку Ісаю та ілюструє текст його книги — “Тоді прилетів до мене один з серафимів, і в руці його палаюче вугілля, котре він узяв щипцями з с жертovníка, та доторкнувся рота мого і сказав: ось, це торкнулося рота твого, та беззаконня твоє видалено від тебе, та гріх твій очищений”¹².

На інших іконах “Неопалима Купина” замість серафима с жезлом, з’являється сюжет з зображенням “Коріння Дерева Єссеева”, за пророцтвом Ісаї: “вийде жезл із коріння Єссеева, та квітка від коріння його розквітне, та спочине на ній Дух Божий”¹³, “замість тернини зросте кипарис... на вічне незламне”¹⁴. Також це зображення пояснюється символічним найменуванням родоводу Ісуса Христа, який, згідно старозавітним пророцтвам, повинен був родитися в колені Юди з царського роду Давида, сина Єссеева¹⁵. Цей сюжет пояснюється в іконографії по різному, наприклад, в московській іконі кінця XVIII сторіччя “Неопалима Купина”, дерево зображено з багатьма круглими медальйонами, в яких розташований родовід Ісуса Христа, повністю наведений в Євангеліє від Матвія¹⁶ та Луки¹⁷. В палехських та невьянських іконографіях частіше зустрічається зображення просто дерева або куща, іноді з розквітливими квітами.

Слід визначити, що в усіх іконах “Неопалима купина” ветковської школи у правому верхньому куті біля Єссея, що лежить, зображується зелений кущ, в середині якого зверху на великому бутоні троянди розмішений немовля Христос. Поруч, на полях ікони — напівстертий напис “Жезль и скорене іессеева вел н цвет в него хртось”, котрий майже повністю відповідає зображенню та символізує Христа, який виріс з коріння Єссеева “жезлом з коріння Єссеева та квіткою від нього”¹⁸. Подібного варіанта іконографії до цього не зустрічалось. Мабуть, це пов’язано з ветковськими звичаями та обрядовими символами, що виражені не лише в іконописі але й в місцевій вишиванки й різьбі. Наприклад, дослідниця Г.Г. Нечаєва згадує, що в прикрашеннях ветковських рукописів, на правому полі часто зображали Буквіцу — Дерево, розташовану по сусідству з жезлом¹⁹.

Отже, можемо зробити висновок, що іконографічні ізводи “Неопалимої купини” змінюються у правому верхньому куті: на деяких іконах зображення серафима з щипцями і палаючим вугіллям, на інших — зображення дерева з медальйонами з родоводом Ісуса Христа, а в іконах ветковської школи — зображення розквітлого куща з трояндою, в центрі якого — немовля Христос. Ветковська іконографія “Неопалима Купина”, еволюціонує всередині себе, змінюється в часі, але сюжет у правому верхньому куті завжди залишається

незмінним.

Таким чином, проведений аналіз ветковської іконографії “Неопалима купина” дозволяє зробити наступні узагальнення: іконографічна схема змінюється за рахунок образів янголів, що розміщені в великому колі та їх кількості. Образи янголів змінюються лише в двох верхніх і нижніх її сегментах, в залежності від атрибутів у руках: дві чи одна оголені фігури, золоті чаші з вогнем, з блискавкою чи без неї; дзеркало, з оголеною фігурою в середині чи замість неї з блискавкою та вогнем.

Результати порівняльного аналізу іконографічних варіантів “Неопалимої купини” кінця XVIII — XIX сторіч свідчать про те, що кількість янголів та Серафимів в іконографії поступово зменшується і наприкінці XIX сторіччя композиція стає лаконічною. Це дозволяє стверджувати, що ветковська іконографія “Неопалима купина” змінюється в залежності від часу написання ікони. Так як зображення янгольських сил відповідає текстам Апокаліпсису, змінення їх кількості і образів в більш ранніх іконах пов’язано з особливим напруженням есхатологічних настроїв старообрядців та їх послабленням наприкінці XIX сторіччя.

1 Книги пророков Исайи, Иезекииля. Евангелие от Матфея, от Луки. Откровение святого Иоанна Богослова. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Российское библейское общество М. — 1598с. 1:3

2 Там само. 1:4

3 Там само. 4:5

4 Акафист иконе Богоматери “Неопалимая купина” // Сборник акафистов Пресвятой Богородицы. — М.: Свято Троицкая Сергиева лавра, 2001. — 109 с. С.9.

5 Книги пророков Исайи, Иезекииля. Евангелие от Матфея, от Луки. Откровение святого Иоанна Богослова. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Российское библейское общество М. — 1598с. 10:1

6 Там само. 8:5

7 Там само. 4:7

8 Там само. Икос 4

9 Там само. 12:6

10 Там само. 14:17

11 Там само. 44:1-2

12 Там само. 6:6,7

13 Там само. 11:1-2

14 Там само. 55:13

15 Там само. 10:5

16 Там само. 1:17

17 Там само. 23:38

18 Там само. Пісня 4-а

19 Нечаева Г.Г. Ветковская икона / Г.Г. Нечаева. — Минск: Четыре четверти, 2002. — 269с. С. 137.

SUMMARY**Olga Kurtasova****THE PECULIARITIES OF ICONOGRAPHIC SCHEME****“THE BURNING BUSH” IN VETKA’S SCHOOLE**

Vetka iconography The Virgin “the Burning Bush” is explored in the article. On the basis of the Vetka icons iconographic analysis the peculiarities of iconographic scheme “The Burning Bush” are defined. It is also revealed to be changed according to the time of icon creating, as well as the iconographic elements and the reasons. The research is based on the materials collected in the result of expedition to Vetka town (Belorussia), and the ones from private collections from Kharkov and Chuguev.

Key words: Vetka’s schoole, The Virgin “the Burning Bush”, iconography

**Уладзімір Карэлін,
Мікалай Мельнікаў**

**ІКАНАГРАФІЯ АНТОНІЯ ПАДУАНСКАГА
Ў БЕЛАРУСКІМ САКРАЛЬНЫМ ЖЫВАПІСУ**

У доповіді розглянуто ікони св. Антонія, зафіксовані авторами у храмах Білорусі під час наукових експедицій, а також із деяких музейних колекцій. Проведено статистичний і порівняльний аналіз ікон за часом їх створення, поширенням у межах республіки, розглянуто іконографію окремих творів.

Ключові слова: ікона, св. Антоній, Дитя-Христос, іконографія, атрибути, поширеність.

Святы Антоній Падуанскі (каля 1195 — 1231) з’яўляецца адным з найбольш шануемых і праслаўляемых святых каталіцкай царквы. Згодна легенды, ён нарадзіўся ў сям’і знатнага партугальскага рыцара Марціна дэ Буйёна¹. У 15 гадоў стаў манахам ордэна рэгулярных канонікаў (адгалінаванне ордэна аўгусцінцаў), а ў 1220 г. уступіў у ордэн францысканцаў, прыняўшы імя Антоній. Пасля няўдалай спробы стаць місіянерам у Афрыцы, св. Антоній апынуўся ў Італіі, дзе праявіўся яго талент прапаведніка. У 1222 г. ён прыняў сан святара і ў хуткім часе атрымаў бласлаўленне на прапаведзь ад